
STUDIA IURIS

JOGTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK / JOURNAL OF LEGAL STUDIES

2025. II. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

A folyóirat a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának a közleménye. A szerkesztőség célja, hogy fiatal kutatók számára színvonalas tanulmányaik megjelentetése céljából méltó fórumot biztosítson.

A folyóirat közlésre befogad tanulmányokat hazai és külföldi szerzőktől – magyar, angol és német nyelven. A tudományos tanulmányok mellett kritikus, önálló véleményeket is tartalmazó könyvismertetések és beszámolók is helyet kapnak a lapban.

A beérkezett tanulmányokat két bíráló lektorálja szakmailag. Az idegen nyelvű tanulmányokat anyanyelvi lektor is javítja, nyelvtani és stilisztikai szempontból.

A folyóirat online verziója szabadon letölthető (open access).

ALAPÍTÓ TAGOK

BODZÁSI BALÁZS, JAKAB ÉVA, TÓTH J. ZOLTÁN, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

FŐSZERKESZTŐ

JAKAB ÉVA ÉS BODZÁSI BALÁZS

OLVASÓSZERKESZTŐ

GIOVANNINI MÁTÉ

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BOÓC ÁDÁM (KRE), FINKENAUER, THOMAS (TÜBINGEN), GAGLIARDI, LORENZO (MILANO), JAKAB ANDRÁS DSc (SALZBURG), SZABÓ MARCEL (PPKE), MARTENS, SEBASTIAN (PASSAU), THÜR, GERHARD (AKADÉMIKUS, BÉCS), PAPP TEKLA (NKE), TÓTH J. ZOLTÁN (KRE), VERESS EMŐD DSc (KOLOZSVÁR)

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Székhely: 1042 Budapest, Viola utca 2-4

Felelős Kiadó: TÓTH J. ZOLTÁN

A tipográfia és a nyomdai előkészítés: CSERNÁK KRISZTINA (L'Harmattan) munkája

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Zrt., felelős vezető: TOMCSÁNYI PÉTER

Honlap: <https://ajk.kre.hu/index.php/jdi-kezdolap.html>

E-mail: doktori.ajk@kre.hu

ISSN 3057-9058 (Print)

ISSN 3057-9392 (Online)

URL: KRE ÁJK - Studia Iuris

<https://ajk.kre.hu/index.php/kiadvanyok/studia-iuris.html>

A KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG ALKOTMÁNYOS ALAPJAI

CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT TO THE ENVIRONMENT

KÁLLAI ERIKA¹

ABSTRACT ■ The damage, pollution and endangerment of the environment and natural values are an almost inevitable part of human development, as they have been inflicted with excessive or unreasonable use of the environment since ancient times. Only in the middle of the 20th century did humanity come to realize that our resources are finite and the diversity of our environment is showing a decreasing trend. Protecting our environment has become one of the most important tasks of our time.

In Hungary, environmental protection first appeared at the constitutional level in the 1970s, and then the 1989 constitutional amendment introduced Articles 18 and 70/D of the Constitution, which provided the previous constitutional foundations.

The provisions of the Constitution were elaborated in the decisions of the Constitutional Court, defining numerous basic principles and the content of the right to the environment. The aim of this study is to comprehensively present how the Constitutional Court's approach to environmental protection has developed into living law and has become an integral part of legislation.

KEYWORDS: environmental protection, right to the environment, fundamental law, Constitutional Court decisions

ABSZTRAKT ■ Az emberi fejlődés szinte kikerülhetetlen velejárója a környezeti, és a természeti értékek károsítása, szennyezése és veszélyeztetése, hiszen már az ókortól kezdődően sebeket ejtettek mértéktelen, vagy észszerőtlen környezet használatával. Az emberiség csupán a XX. század derekán jutott el annak felismerésére, hogy az erőforrásaink végesek és környezetünk sokszínűsége csökkenő tendenciát mutat. A környezetünk védelme korunk egyik legfontosabb feladatává vált.

Magyarországon a környezet védelme alkotmányos szinten először az 1970-es években jelent meg, majd az 1989-es alkotmánymódosítás iktatta be a korábbi alkotmányos alapokat adó Alkotmány 18. § és 70/D. §-okat.

¹ PhD hallgató, Miskolci Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

Az Alkotmány rendelkezéseit az Alkotmánybíróság határozataiban bontotta ki meghatározva számos alapelvet, és a környezethez való jog tartalmát.²

Jelen tanulmány célja, hogy átfogóan bemutassam hogyan fejlődött az Alkotmánybíróság környezetvédelmi szemlélete élő joggá, és vált a jogalkotás szerves részévé.

KULCSSZAVAK: környezetvédelem, környezethez való jog, Alaptörvény, Alkotmánybíróság határozatai

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

„...A környezet védelme, a természeti erőforrások és a klíma megőrzése érdekében pontosan meghatározott szabályokkal összhangban kell cselekedni, jogi és gazdasági szempontból is, miközben ugyanakkor alapvető figyelmet kell fordítani a szolidaritásra, amellyel a világ szegényebb területein élőknek és a jövő generációknak tartozunk.”

XVI. Benedek pápa üzenete a Béke Világnapja alkalmából, 2010. január 1. *„Ha békét kívántok elérni, őrizzétek a Teremtést”* címmel.

A környezethez való jog nemzetközi szinten először 1972-ben, az ENSZ Stockholmban rendezett világkonferenciáján jelent meg.³ A résztvevők huszonhat alapelvet fogadtak el a helyes környezetgazdálkodásra vonatkozóan, beleértve a Stockholmi Nyilatkozatot és az emberi környezetre vonatkozó cselekvési tervet, valamint számos állásfoglalást.

A konferencián született dokumentum 1. számú alapelvének értelmében *„Az embernek alapvető joga van a szabadsághoz, az egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan minőségű környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítsa”*. Ezen értelmezés szerint a környezethez való jog egyfelől kollektív jog, másfelől pedig az egyének joga. Az úgynevezett „harmadik generációs emberi jogok” közé tartozik.⁴

Elismerték a szabadsághoz, egyenlőséghez és megfelelő életminőséghez való jogot egy olyan környezetben, amelynek minősége megengedi az ilyen életet és a jóllétet, hozzátevé, hogy ugyanakkor az ember elsődleges kötelezettsége a környezet védelme és javítása a jelen és jövő nemzedékek érdekében. A mai

² FARKAS HENRIETTA REGINA: A környezethez való jog az Alaptörvény P) cikkének tükrében. *Közjogi Szemle*, 2017 (1), 48–54.

³ BAKÁCS TIBOR: Glosszák az Alkotmány, a környezetjog és a jogalkotás köréből. *Magyar Jog*, 1995 (5), 273.

⁴ BÁNDI GYULA: *Környezetjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 60.

értelemben vett környezetvédelem, illetve fenntartható fejlődés minden alapja megtalálható a Konferencia eredményei között.⁵

A stockholmi konferencia egyik legfontosabb eredménye az Egyesült Nemzetek Környezetvédelmi Programjának (UNEP) létrehozása volt,⁶ amelynek a célja az ENSZ környezetvédelmi programjainak koordinálása, a világ környezetvédelmi helyzetének folyamatos figyelemmel kísérése, a tagállamok információkkal való ellátása.

A környezetvédelem a világpolitika részévé vált, és olyan fontos nemzetközi egyezmények születtek meg, mint például az 1973. március 3-án Washingtonban aláírt, a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről szóló Washingtoni Egyezmény (CITES), amelynek alapvető célja az egyes fajok természetben élő állományainak megőrzése, tehát a tenyészetekből történő kereskedelmet nem tiltja, csak ellenőrzi.⁷

„A legáltalánosabb oka annak, hogy a környezetvédelem alkotmányos szempontjait vizsgáljuk, az az, hogy a környezeti problémák súlyossága, kiterjedtsége és komplexitása igényli az összehangolt és közös politikai cselekvést, amelyik a nemzedékek minden tagjára irányul, tartós alapon.”⁸

Az állampolgári jogi megközelítés előzményei hazánkban több évtizedes múltra tekintenek vissza. Az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény 2. § (2) bekezdése szerint *„Minden állampolgárnak joga van arra, hogy emberhez méltó környezetben éljen.”* A jog értelmezésére azonban valójában soha nem került sor, holott tartalma megfelelő magyarázatra szorult volna, hiszen korához képest valójában rendkívül korszerű megközelítést jelentett a Stockholmi Konferencia gondolatmenetét követve.⁹

A környezetvédelem az állampolgárokat megillető jog formájában először az 1972-es módosítás során került be a magyar alkotmány szövegébe. Az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről szóló 1972. évi I. törvény 57. § értelmében *„(1) Magyar Népköztársaságban az állampolgároknak joguk van az élet, a testi épség és az egészség védelméhez. (2) Ezt a jogot a Magyar Népköztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, az emberi környezet védelmével valósítja meg.”*

A környezetvédelmi jogok valós és hatékony érvényesítésére hazánkban az 1989-es rendszerváltozást követően nyílt meg a lehetőség. Az Alkotmány az 1989.

⁵ Ibid.

⁶ BUDAY-SÁNTA ATTILA: *Környezetgazdálkodás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.

⁷ VETTER SZILVIA: *Állatvédelmi jog*. Budapest, L'Harmattan, 2024, 286.

⁸ TIM HAYWARD: *Constitutional Environmental Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2005, 5.

⁹ BÁNDI GYULA: *Környezetjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2011, 72.

évi XXXI. törvény általi módosítás folytán 1989. október 23. napjától hatályosan megteremtette a jogállami intézményrendszert, köztük a hatékony környezetvédelmet is. A magántulajdonon alapuló piacgazdaság rendszerének kialakulásával vált az állam képessé arra, hogy felelőssé tegye a gazdálkodó szerveket az általuk okozott környezeti károkért, és ekkor jöttek létre a jogvédelem olyan hatékony intézményei, mint az Alkotmánybíróság, vagy az ombudsmanok.¹⁰

Az alapvető jogok biztosa – fontossága révén – külön tanulmányt érdemelne, azonban terjedelmi okokból csak röviden utalok rá.¹¹ A közvélekedés és a szakirodalom klasszikusan az ombudsmanokat tekinti az alapjogvédelem letéteményesének.¹² Hazánkban az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény hozta létre az ombudsmani tisztséget. Az első ombudsmanokat viszont csak a törvény hatálybalépéséhez képest csúszva, 1995-ben választották meg. Az új Alaptörvény megalkotását követően pedig elfogadták az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvényt.¹³ Az általános biztos elnevezése alapvető jogok biztosává változott. A név nem pusztán egyszerű nyelvi fordulatot fejez ki, hanem valamelyest megszabja a működési irányt is. Az Országgyűlés az alapvető jogok biztosának a javaslatára választja meg az alapvető jogok biztosának a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó helyettesét, valamint az alapvető jogok biztosának a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó helyettesét.¹⁴ 2017 óta az alapvető jogok biztosának a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó helyettese dr. Bándi Gyula, akinek munkássága meghatározó jelentőségű a magyar környezetjogi közösség számára.

Az Alkotmánybíróság kiemelt jelentőséggel bír, mivel a testület határozatai meghatározóak a jogvédelemben. Emellett utalni kell rá, hogy nem csak az állam központi és helyi szerveit, hanem mindenki mást is terheli a természet megóvásával, védelmével kapcsolatos kötelezettség.¹⁵ Az 1989. évi módosítást követően

¹⁰ FODOR LÁSZLÓ: A víz az Alaptörvény környezeti értékrendjében. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica*, 2013 (31), 329–330.

¹¹ Lásd SÓLYOM LÁSZLÓ: Az ombudsman „alapjog értelmezése” és „normakontrollja”. *Fundamentum*, 2001 (2). VARGA ZS. ANDRÁS: *Ombudsmanok Magyarországon*. Budapest, Rejtjel, 2004. CSERVÁK CSABA: Az ombudsmantól az Alkotmánybíróságig – Az alapvető jogok védelmének rendszere. Budapest, Licium-Art, 2013. SOMODY BERNADETTE: Hol húzódnak az ombudsman alapjog-értelmezésének határai? *Jogtudományi Közlöny*, 2004 (10). SOMODY BERNADETTE: A húszéves országgyűlési biztosi intézmény: ki nem használt lehetőség. *Új Magyar Közigazgatás*, 2009 (2). SOMODY BERNADETTE: Az alapjogvédelem a bíráskodáson túl. *Fundamentum*, 2010 (2).

¹² CSERVÁK CSABA: Az alapjogvédelem komplex intézményrendszere Magyarországon. *Pro Publico Bono*, 2015 (3), 13.

¹³ Ibid. 15–16.

¹⁴ Ibid. 16.

¹⁵ BÁNDI GYULA: A társadalmi részvétel és előfelvételei a környezetvédelemben. *Jogállam*, 1994 (3–4), 140.

az Alkotmány egyértelműen meghatározta, hogy a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.¹⁶

1989-es alkotmánymódosítás iktatta be a korábbi alkotmányos alapokat adó Alkotmány 18. § és 70/D. §-ait, amelyeket az Alkotmánybíróság bontott ki határozataiban, meghatározva számos alapelvet, és a környezethez való jog tartalmát. Az Alkotmány 18. §-a kimondta, hogy „A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.” Az Alkotmány a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jogot kimondó 70/D. § (2) bekezdése pedig rögzítette, hogy „Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testedzés biztosításával, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg.”

Az Alkotmányban a fenti kettős említés ténye önmagában felértékelte a környezetvédelem jelentőségét. Az Alkotmánybíróság értelmezésében „az Alkotmány szóhasználata (az egészséges környezethez való jog, az állami környezetvédelmi feladat beágyazása az egészséges környezethez való jog megvalósítási eszközei közé) nem értelmezhető a környezethez való jog korlátozásaként.”¹⁷

2. A KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG GYAKORLATÁBAN

„Mindannyiunk felelőssége, hogy Földünk ne csak egy szép emlék legyen” (Czine Ágnes).

Az Alkotmánybíróság már működésének elején, a 996/G/1990. AB határozatában megállapította, hogy „az állam kétségtelenül köteles az egészséges környezethez való jog megvalósítását szolgáló sajátos intézmények kialakítására és működtetésére.”, továbbá, hogy „az állam kötelességeinek magukban kell foglalniuk az élet természeti alapjainak védelmét, ki kell terjednie a véges javakkal való gazdálkodás intézményeinek kiépítésére, a környezettel kapcsolatos információhoz jutás és az érintetteknek a döntések előkészítésében való részvétele biztosítására. Annak meghatározása azonban, hogy ezen állami kötelezettségekből milyen konkrét jogalkotási és kormányzati teendők származnak, már csak törvényhozási úton történhet.”¹⁸

Alkotmánybíróság tehát nem kívánta értelmezni általánosságban az Alkotmányt, és fenti álláspontjában kifejtette, hogy értelmezést csak egy konkrét alkotmányjogi probléma esetén helyénvaló adnia, mivel az általános értelmezés

¹⁶ HÁGER TAMÁS: A környezet alkotmányos és büntetőjogi védelme, különös tekintettel a vizek élővilágának oltalmára. *Büntetőjogi Szemle*, 2016 (1–2), 27–28.

¹⁷ SÓLYOM LÁSZLÓ: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 612.

¹⁸ 996/G/1990. AB határozat Indokolás II. 3. pont.

azzal a veszéllyel járhat, hogy az Alkotmánybíróság magára vállalja a törvényhozó, sőt a végrehajtó hatalom felelősségét is.¹⁹

Az ezt követő joggyakorlat során az Alkotmánybíróság konkrét ügyekben, elsősorban utólagos normakontroll gyakorlása során, hatásköri összeütközés feloldása esetén, és mulasztásban megnyilvánuló alkotmánysértés megállapítása során dolgozta ki az egészséges környezethez való jog tartalmát, értelmezését és határait. A folyamatosan születő határozatok értékes tartalommal töltötték meg az Alkotmány egészséges környezethez való jog vonatkozó rendelkezéseit.²⁰

Az Alkotmánybíróság egyik legnagyobb jelentőségű, és gyakran idézett határozatában, a 28/1994. (V. 20.) AB határozatában (a továbbiakban: környezetvédelmi alaphatározat) azt fejtette ki, hogy a „környezetvédelemhez való jog [...] elsősorban önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó. A környezethez való jog az állam környezetvédelemre vonatkozó kötelességei teljesítésének garanciáit emeli az alapjogok szintjére, beleértve a környezet elért védelme korlátozhatóságának feltételeit is. E jog sajátosságai folytán mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével teljesít az állam, itt törvényi és szervezeti garanciák nyújtásával kell ellátnia.”²¹

A fenti kettő (996/G/1990. és 28/1994. [V. 20.]) AB határozat együtt tanúsítja a magyar alkotmánybírósági értelmezést a környezethez való jogról, amelyeknek az értelmében a környezethez való jog az alapjogok körébe tartozik, és mint ilyen, a legerősebb védelemben részesülő alkotmányi értékek egyike. Sajátos tárgya, és a többi alapjoghoz való viszonya miatt ugyanakkor kilóg a többi alapjog sorából. „A környezethez való jog nem alanyi alapjog, de nem is pusztán alkotmányos feladat vagy államcél, hanem úgynevezett harmadik generációs alkotmányos jog, amelynek jellege még vitatott, s amelyet még csak kevés alkotmány tartalmaz.”²² Az, hogy nem úgynevezett alanyi alapjogról van szó, azt jelenti, hogy e jog „önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó”. Az alanyi jogok védelme helyett az állam kötelezettsége e körben szervezeti garanciák nyújtása.²³

A környezethez való jog tehát nem azt jelenti, hogy mindenki (akár az állammal szemben is) igényt formálhatna, és azt közvetlenül (peres úton) érvényesíthetné a bíróság előtt, olyan környezeti állapotot követelve, amely szubjektív igényeinek éppen megfelel. Az állam által kidolgozott követelményeknek ugyanakkor pótolniuk kell az alanyi oldalt, azaz ugyanolyan szintű, olyan szigorú védelmet

¹⁹ BÁNDI GYULA: A környezethez való jog aktualitása. *Rendészeti Szemle*, 2009 (1), 23–24.

²⁰ BAJOR RIA: A környezethez való jog dogmatikája. *Sectio Juridica et Politica*, 2007 (1), 218.

²¹ 28/1994. (V. 20.) AB határozat III. 3. pont.

²² FODOR LÁSZLÓ: *Környezetvédelem az Alkotmányban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006, 44.

²³ *Ibid.* 45.

kell biztosítaniuk, mintha valódi, klasszikus értelemben vett alapjogról (ezzel alanyi jogról) lenne szó.²⁴

Az Alkotmánybíróság jogértelmezése a környezethez való jogot alapjogként értékelte. Az egészséges környezethez való jog az úgynevezett „harmadik generációs emberi jogok” közé tartozik. Az idők folyamán három generációja alakult ki az emberi jogoknak. Míg az első generációs jogok, mint például a tulajdonjog és a vallásszabadság joga az állami beavatkozás kizárását követelik meg, a második generációs jogok, mint például a kulturális és szociális jogok ezzel ellentétesen az állami beavatkozást igénylik, addig a harmadik generációs jogok az előző kettő meglétén alapulnak. Ebbe a körbe tartoznak a környezethez való jogon kívül többek között a betegjogok, a békéhez való jog és a fejlődéshez való jog is. E jogok érvényesülésének feltétele az államok fokozott aktivitása, és azok lehetőség szerinti együttes cselekvése.²⁵ Az Alkotmánybíróság a környezethez való jogot így azt a legerősebb védelemben részesülő alapjogok közé helyezte.

A környezethez való jog érvényesítésének legfontosabb eszköze a jogalkotás. A jogalkotó kötelezettsége első sorban az alkotmányi értékrendet biztosító jogszabályok megalkotása, jelen esetben a természeti erőforrásokkal való észszerű gazdálkodás jogi kereteinek a megteremtése.²⁶ Ez nem csak azt jelenti, hogy a jogalkotónak környezetvédelmi normákat kell hoznia, hanem azt is, hogy az eltérő életviszonyok szabályozása során figyelembe kell vennie az érintett környezet aspektusait is (integráció). A jogalkotónak nem kötelessége az igényelt, vagy a maximális védelmi szint biztosítása, mert a teljesíthetőségre, a gazdaság- és társadalompolitikai célokra, valamint más alkotmányi értékekre, mint például a vállalkozás, a tulajdon szabadságára is tekintettel kell lennie. Ezért a környezetvédelemben a megfelelő védelmi szint térben és időben eltérhet és változhat. Miután azonban az emberi élet természeti alapjairól van szó, ezért a védelemnek szigorúnak kell lennie. Az Alkotmánybíróság szerint általános követelmény az is, hogy a jogrendnek meg kell akadályoznia a környezetállapot romlását. Ha a szabályozás nem nyer alkalmazást, illetve ténylegesen nem óvja meg a környezetet, az arra utal, hogy a jogalkotó elvétette a megfelelő védelmi szintet, vagy az állam annak érvényesítésére nem megfelelő intézményrendszert, szervezeti garanciákat épített ki. A védelmi szint nem megfelelő megválasztásának azonban csak szélsőséges esetekben lehet alkotmányjogi szankciója.²⁷

²⁴ Ibid. 105.

²⁵ BÁNDI GYULA: *Környezetvédelmi jogesetek és szakértői tevékenység*. Budapest, KJK-KERSZÖV, 2001, 20–21.

²⁶ PAULOVICS ANITA – JÁMBOR ADRIENN: A környezetvédelem alkotmányjogi alapjai. *Miskolci Jogi Szemle*, 2021 (5), 415.

²⁷ FODOR LÁSZLÓ: *Környezetjog*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 107.

Az Alkotmánybíróság elvi tételeiben meghatározta a környezetvédelmi kötelezettség alapjait, mértéket, és megfogalmazta a megelőzés elvét, az elővigyázatosság elvét, a természeti erőforrásokkal való észszerű gazdálkodás elvét, a fenntartható fejlődés elvét és a visszalépés tilalmát.²⁸

Az Alkotmánybíróság által megfogalmazott követelmények közül – az elért védelmi szinttől való visszalépés tilalma (‘non derogation principle’) az egyik legfontosabb alkalmazandó elvvé vált.²⁹

Az Alkotmánybíróság a 28/1994. (V. 20.) AB határozatában rögzítette, hogy „az Alkotmány 18. §-ában megállapított, az egészséges környezethez való jog a Magyar Köztársaságnak azt a kötelezettségét is magában foglalja, hogy az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.”³⁰

A testület fenti határozatának alapjául szolgáló kérelem azon a rendelkezésén alapult, amely a megnövekedett kárpótlási igények kielégítésére kárpótlási földalapba természeti védettség alatt álló terület is kijelölhető. Jelen esetben a visszalépés egy addigi kialakult természetvédelmi szabályozással és gyakorlattal is ellentétes volt. A természetvédelmi szabályozás háttérbe szorult a szignifikáns mértékben megnövekedett kárpótlási igényekkel szemben. A földterületek természetvédelmi kezelése azonban már az 1970-es évektől kezdődően a magyar jogrendszer részét képezte.³¹

A 28/1994. (V. 20.) AB határozat az egészséges környezethez való jogot nem csupán alanyi alapjognak, hanem „önállósult és önmagában vett intézményvédelem”-nek tekintette, amelynek kapcsán az állam a környezetvédelmi kötelezettségeinek teljesítését és ennek garanciáit az alapjogok szintjére emelte.³²

A 28/1994. (V. 20.) AB határozat értelmében „az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.” Az Alkotmánybíróság így fogalmazta meg a visszalépés tilalmának elvét, amely azóta is töretlenül érvényesül a testület

²⁸ FODOR 2006, 102–163.

²⁹ FODOR LÁSZLÓ: A környezethez való jog dogmatikája napjaink kihívásai tükrében. *Miskolci Jogi Szemle*, 2007 (1), 14. BÁNDI GYULA: A visszalépés tilalma és a környezetvédelem. In: GELLÉN KLÁRA (szerk.): *Honori et virtuti: Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017, 9–23.

³⁰ 28/1994. (V. 20.) AB határozat 1. pont.

³¹ OLAJOS ISTVÁN: A természeti védettség alatt álló területek speciális kezelői joga, és a visszalépés tilalmának elve, valamint a tulajdonosi joggyakorlás jogának ütközése az állami tulajdonú területek kezelése kapcsán. *Agrár- és Környezetjog*, 2018 (25), 176.

³² Ibid. 176.

joggyakorlatában, és az állam környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenységének egyik legnagyobb korlátját jelenti.³³ Ez a jog később kiterjedt az épített környezet védelmére (27/1995. [V. 15.] AB határozat), ez jelentette a tulajdonjog környezetvédelmi okból való, jelentős mértékű korlátozásának a lehetőségét is (64/1993. [XII. 22.] AB határozat). Ebből az elvből vezethető le az is, hogy a környezetvédelmi érdekek nem rendelhetők alá területfejlesztési érdekeknek, a gazdaság fejlesztése és a környezeti érdek közötti egyensúly fenntartása a meghatározó.³⁴

Az Alkotmánybíróság rámutatott arra is, hogy az egészséges környezethez való jog nem abszolút jog, az is korlátozható az Alaptörvény által lefektetett alapjogi teszt szerint. Az Alkotmánybíróság a 17/2018. (X. 10.) AB határozatában rögzítette, hogy *„A visszalépés tilalma tehát nem automatikusan, hanem funkciója szerint érvényesül. Vizsgálendő, hogy megállapítható-e visszalépés a védelmi szintben, a visszalépés a XXI. cikk (1) bekezdésének a hatálya alá tartozik-e, végül az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdésének függvényében vizsgálni kell a visszalépésben megnyilvánuló korlátozás alkotmányosságát.”*³⁵

A visszalépés tilalma tehát nem a védelmi szint első megválasztására, hanem a korábbiak a megváltoztatására irányul.³⁶ A tilalom ugyanis a korábban megválasztott (jogszabályokkal már elért) védelmi szintet védi az enyhítéssel szemben, vagyis a jogalkotó a környezetvédelem már elért szintjét a jogi szabályozás során nem enyhítheti. Ennek az a magyarázata, hogy a környezetvédelmi követelmények enyhítése *„természetben okozott károk véges javakat pusztítanak, sok esetben jóvátehetetlenek, a védelem elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indít meg. Emiatt a környezetvédelemhez való jog érvényesülésében nem lehet a gazdasági, társadalmi körülményektől függő (...) minőségi és mennyiségi hullámmást meg engedni...”*³⁷ Az enyhítésnek a gyakorlatban számos oka előfordulhatna, azonban az Alkotmánybíróság éppen azért, hogy megakadályozza a környezet állapotával kapcsolatos hátrányos következményeket, csak nagyon szűk körben (a gyakorlatban pedig egyáltalán nem) ismeri el az ilyen okokat alkotmányosnak.³⁸ Kizárólag gazdasági ok, vagy a vállalkozás szabadságának és a tulajdonjognak az érvényesítése nem elegendő az enyhítéshez. A tilalom alapján ugyanis általában nem lehetséges a visszalépés, hacsak az nem elengedhetetlenül szükséges valamely alkotmányi érték érvényesítéséhez.³⁹

³³ Ibid. 177.

³⁴ Ibid.

³⁵ 17/2018. (X. 10.) AB határozat Indokolás [95].

³⁶ FODOR 2007, 14.

³⁷ 28/1994. (V. 20.) AB határozat Indokolás IV. 1. pont.

³⁸ PAULOVIČS – JÁMBOR 2021, 412.

³⁹ FODOR 2015, 108.

Az Alkotmánybíróság a 14/1998. (V. 8.) határozatában megismételte a 28/1994. (V. 20.) AB határozatba foglaltakat, továbbá elismerte, hogy a környezeti terhelés a fejlesztéspolitika szükségszerű velejárója, amikor rögzítette, hogy *„Egyetlen fejlett ország sem képes arra, hogy differenciálás nélkül az ország egész területén garantálni tudja a környezet minimális terheltségét. Az emberi életkörülmények javítása, vagy akár csak szinten tartása elképzelhetetlen termelő beruházások, illetőleg az infrastruktúra fejlesztése nélkül, már pedig akár az útépités, akár a vasútépités vagy a települések fejlesztése óhatatlanul növeli az adott térségben a korábbi környezetterhelést.”*⁴⁰

3. A KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG AZ ALAPTÖRVÉNYBEN

„A természet. Ebben nem is csalódsz, elhíheted. Nem beszél, hát nem is hazudik; nem ígér, és mégis odaadja mindenét, nem szól, és mégis többet mond, mint amit valaha ember mondott” (Fekete István: Tüskevár).

Egy államban a környezetvédelem jelentőségét és funkcióját meghatározza az alkotmányos szintű szabályozás. Hazánkban a környezethez való jog szerepel az Alaptörvényben, mint ahogy szerepelt a korábban hatályban volt Alkotmányban is.⁴¹

Az Alaptörvényben az alapvető jogok szabályozása üzenet értékű, mivel a korábbi, 2011. december 31. napjáig hatályban volt Alkotmánnyal ellentétben, a jelenleg hatályos Alaptörvényben először az alapvető jogok kerültek rögzítésre, majd csak ezt követően az állam szabályozása. Ez egyfajta prioritást feltételez, ahol első az ember, majd utána következik az állam.

Az Alaptörvény sok új, a jövő nemzedékek érdekeit szem előtt tartó környezeti tárgyú rendelkezést tartalmaz.⁴² Az Alaptörvény elfogadásakor az alkotmányozó figyelembe vette az Alkotmánybíróság csaknem húsz éves, addigi gyakorlatában kialakított meghatározó jelentőségű megállapításait.⁴³

Az Alaptörvény elfogadásával Magyarország új alkotmányjogi vitát indított el Európában. A liberális, egyéni alapjogokra épülő alkotmányjoggal szemben az Alaptörvény egyfajta konzervatív szemléletmód meghonosításával, védőbástyája kíván lenni a közösségi érdekeknek, a vélt közérdeknek többek közt azáltal is, hogy a nemzet közös örökségét képezik a természeti értékeink.⁴⁴

⁴⁰ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 416.

⁴¹ Ibid. 412.

⁴² ANIKÓ RAISZ: A Constitution's Environment, Environment in the Constitution–Process and Background of the New Hungarian Constitution. *Est Europa–La Revue*, 2012 (1), 43.

⁴³ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 417.

⁴⁴ TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: *Az alkotmányozás dilemmái*. Budapest, HVG-ORAC Kiadó, 2014, 132.

Az alapjogok alaptörvényi szintű rögzítése sokkal szélesebb körű, mint a korábbi Alkotmány alapjogi katalógusa. Az Alaptörvény újszerű szempontokat is rögzít, így külön kiemeli a termőföld és az ivóvízkészlet védelmének szükségességét.⁴⁵

Az Alaptörvény Nemzeti hitvallása értelmében „vállaljuk, hogy örökségünket, [...] a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”⁴⁶

A természet védelmének, megőrzésének és fenntartásának követelményét az Alaptörvény Alapvetés című fejezetében rögzített P) cikk (1) bekezdése emelte alaptörvényi szintre, amely példálózó jelleggel felsorolja azokat a sajátos környezeti értékeket, amelyeket mindenkinek óvni kell.⁴⁷ „A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.” Ugyanennek a cikknek a (2) bekezdése szerint „a termőföld és az erdők tulajdonjogának megszerzése, valamint hasznosítása (1) bekezdés szerinti célok eléréséhez szükséges korlátait és feltételeit, valamint az integrált mezőgazdasági termelés-szervezésre és a családi gazdaságokra, továbbá más mezőgazdasági üzemekre vonatkozó szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.”

Nagyon fontos előrelépést jelent, hogy az Alaptörvény már „mindenki” kötelezettségét rögzítette, tehát a kötelezett kör kiterjesztésre került a korábbi Alkotmányhoz képest, amely szerint a környezetvédelemben csak az állami kötelezettségek voltak hangsúlyosak. Az Alaptörvény értelmében a környezet védelme minden természetes és jogi személy kötelezettsége.⁴⁸ Az egészséges környezethez való jog mindenkit megillető emberi jogként kerül deklarálásra, és megjelenik a környezetvédelemmel összefüggésben az egyén felelőssége is.⁴⁹

Ez a fenti szabály megerősítette az Alkotmánybíróság által korábban kidolgozott követelményeket, az állam kötelezettségeit, az észszerű gazdálkodás

⁴⁵ GÁVA KRISZTIÁN – SMUK PÉTER – TÉGLÁSI ANDRÁS: *Az Alaptörvény értékei. Értékkatalógus*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017, 34.

⁴⁶ TÉGLÁSINÉ KOVÁCS JÚLIA – TÉGLÁSI ANDRÁS: „Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit”. A Nemzeti hitvallás környezet- és természetvédelmi tárgyú rendelkezései. In: PATYI ANDRÁS (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás*. Budapest, Dialóg Campus, 2019, 165–183.

⁴⁷ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 417.

⁴⁸ GÁVA – SMUK – TÉGLÁSI 2017, 17.

⁴⁹ CSINK LÓRÁNT – T. KOVÁCS JÚLIA: Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 2013 (4), 19–54.

kereteinek megteremtését, és az állampolgárok környezetvédelmi együttműködési kötelezettségét illetően.⁵⁰

Az Alkotmánybíróság a 3068/2013. (III. 14.) AB határozatában megállapította, hogy „[a]z Alaptörvény szövege az egészséges környezethez való jog tekintetében meg- egyezik az Alkotmány szövegével, ezért az egészséges környezethez való jog értelmezése során az Alkotmánybíróság korábbi határozataiban tett megállapítások is irányadónak tekinthetők”.⁵¹

Az idézett fenti rendelkezések alapján látható, hogy az Alaptörvény nem csupán megőrizte az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog védettségi szintjét, hanem az Alkotmányhoz képest e tárgykörben lényegesen bővebb rendelkezéseket is tartalmaz. Az Alaptörvény ezáltal az Alkotmány és az Alkotmánybíróság környezetvédelmi értékrendjét és szemléletét tovább is fejlesztette. Az alaptörvényi rendelkezéseknek a mai körülmények közötti értelmezése, tartalmi kifejtése az Alkotmánybíróság feladata. A P) cikk (1) bekezdése ugyan taxatív nem határozza meg a védendő természeti értékek körét, de azt igen, hogy valójában mit jelent a környezetvédelem, mint állami és állampolgári kötelezettség (a védelem, a fenntartás, és a jövő nemzedékek számára történő megőrzés). Az állami kötelezettség tehát önálló szabályozást nyert és hangsúlyt kapott az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésében.⁵² Az Alaptörvény jelentős előre lépése a kötelezett kör kiterjesztése. Amíg az Alkotmány alapján a környezetvédelemben csak az állami kötelezettségek voltak hangsúlyosak, addig az Alaptörvény „mindenki” (így a civil társadalom és minden egyes állampolgár) kötelezettségéről is beszél.

Előremutató a jövő nemzedékekre történt utalás, az államot hosszú távú szempontok mérlegelésére intó szabály. Az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy a természeti erőforrások jövő nemzedékek számára történő megőrzésével összefüggésben a jelen generációt három kötelezettség terheli, a választás, a minőség és a hozzáférés lehetőségének megőrzése.⁵³ Ezek az elvek azok, amelyek segítik a jelen és a jövő nemzedékek érdekeinek azonos szempontok szerinti értékelését, és a P) cikkben megfogalmazott hármas kötelezettség érvényesítése során az egyensúly megteremtését.

A testület a 3104/2017. (V. 8.) Alkotmánybírósági határozatban fejtette ki, hogy az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése az egészséges környezethez való alapvető jog intézményvédelmi garanciáinak olyan pillére, amely a természetes és épített

⁵⁰ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 417.

⁵¹ 3068/2013. (III. 14.) AB határozat Indokolás [46].

⁵² KECSKÉS GÁBOR: A fenntartható fejlődés, mint alkotmányos érték és államcél. *Jog, Állam, Politika: Jog- és Politikatudományi folyóirat*, 2022 (2), 227–234.

⁵³ BÁNDI GYULA: A jövő nemzedék védelmének egyes jogi eszközei. *Iustum Aequum Salutare*, 2024 (1), 33–50.

környezet, a nemzet közös, természeti és kulturális öröksége értékeinek védelmét, fenntartását és a jövő nemzedékek számára való megőrzését az állam és mindenki általános alkotmányos felelősségként állapítja meg, és Alaptörvényből fakadó kötelességévé teszi.⁵⁴

A nemzet közös örökségének alkotmányos védelmére alapított fenntarthatóság követelménye az alkotmányfejlődés olyan eredményeként jelenik meg az Alaptörvényben, amely új alkotmányos értéként az alapvető jogokat és egyéb alkotmányos értékeket is új fejlődési perspektívába helyezheti. A nemzet közös örökségéért való alkotmányos felelősség az Alaptörvényben általános és egyetemleges, az egészséges környezethez való joggal kapcsolatos alkotmánybíróági gyakorlat alapján azonban ezen az általános felelősségi körön belül az államot egyfajta primátus, elsőbbség illeti meg, illetve kötelezi, hiszen e felelősség intézményvédelmi garanciák révén összehangolt érvényesítése, az intézményvédelem megalkotása, korrekciója és érvényesítése közvetlenül és elsődlegesen állami feladat. A nemzet közös örökségéért való alkotmányos felelősség konkrét tartalmát, ezért az egészséges környezethez való alapvető jog intézményvédelmi garanciái és a jogbiztonság követelménye érvényesítése mellett a joggyakorlat, az alkotmánybíróági gyakorlat és a jövő jogfejlődése alakítja és bontakoztatja ki.⁵⁵

Az egészséges környezethez való jog mellett a fenntartható fejlődést is kifejezetten rögzíti az Alaptörvény, ugyanis a Q) cikk az állam nemzetközi felelősségére utal, amikor rögzíti, hogy „Magyarország a béke és a biztonság megteremtése és megőrzése, valamint az emberiség fenntartható fejlődése érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával.”⁵⁶

A rendelkezés a magyar jogrendszer és a nemzetközi jog kapcsolatának tárgyköréhez tartozik, amely az állami szuverenitás alapvető kérdését érinti, ezért igényel alaptörvényi szabályozást. A korábbi Alkotmány mindössze a szuverenitás védelméről és a jogforrási kérdések egy részéről rendelkezett, a nemzetközi együttműködés céljairól nem. A béke és a biztonság két, az emberiség állandó igényeként kiemelt érték – szemben a háborúval, vagy az életeket tömegesen fenyegető más hadviselési vagy terrort kiváltó formákkal –, amíg a fenntartható fejlődés a jövő nemzedékek érdekeinek védelmében való, határon átívelő kockázatok elleni cselekvést célozza.⁵⁷

⁵⁴ JÁMBOR ADRIENN: A műemlékvédelem, mint az egészséges környezethez való alapvető jog intézményvédelmi garanciáinak egyik pillére. *Multidiszciplináris Tudományok – A Miskolci Egyetem intelligens szakosodást segítő intézményfejlesztéséhez kapcsolódó különszám.* 2021 (2), 306.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 417.

⁵⁷ GÁVA – SMUK – TÉGLÁSI 2017, 36.

Említésre méltó, hogy már a Nemzeti hitvallás jelzi, hogy Magyarország a fenntartható fejlődés keretei között elkötelezett a Kárpát-medence természeti és épített környezetének megóvása iránt, tekintettel lévén a jelenkor emberére és a jövő nemzedékekre egyaránt. Magyarország tehát kiáll a fenntartható fejlődés mellett, biztosítandó a jövő nemzedékek számára is az egészséges környezetet, ugyanakkor, mivel a környezeti problémák függetlenek az államhatároktól, a természet és a környezet védelmét globális kérdésként kezeli.

A Nemzeti hitvallás egyértelműen utal a fenntartható fejlődés elvére, amely az Alaptörvény Q) cikkében kifejezetten nevesítésre is kerül, oly módon, hogy Magyarország az emberiség fenntartható fejlődése érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával.⁵⁸

Emellett a költségvetési gazdálkodás elvei között, az Alaptörvény N) cikkében is megjelenik a fenntarthatóság követelménye, ami a jövőről való gondolkodást meghatározó szemléletmód, és amelyben a fejlődés és egy magasabb életszínvonal elérésére való törekvés során a környezettel, a társadalommal és a gazdasággal kapcsolatos megfontolások egyensúlyban vannak egymással. Fenntartható a fejlődés akkor, ha a gazdaság fejlődése folyamatos szociális jobblétet eredményez az ökológiai eltartóképeség határain belül, megőrizve a természeti erőforrásokat a jövő generációi számára.⁵⁹

Az egészséges környezethez való jog szükségszerűen összefügg az Alaptörvény XX. cikke szerinti, testi és lelki egészséghez való joggal is.

Az Alaptörvény XX. cikk (1) bekezdése kimondja, hogy *„Mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghez.”* Tehát az egészséghez való jog mindenkit megillet. Az Alkotmánybíróság az Alkotmány 70/D. §-ban deklarált egészséghez való jog kapcsán kimondta, hogy a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog azt a kötelezettséget jelenti, hogy az államnak a nemzetgazdaság mindenkori teherbíró képességéhez, az állam és a társadalom lehetőségeihez igazodva olyan gazdasági, jogi környezetet kell teremtenie, amely az adott történelmi körülmények között a lehető legkedvezőbb feltételeket biztosítja ahhoz, hogy mindenki egészséges életmódot élhessen. Tehát az Alkotmány akkori megfogalmazásával szemben az Alkotmánybíróság szerint a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog csak egy államcél.⁶⁰

Az Alkotmánybíróság a 16/2015. (VI. 5.) határozatban⁶¹ kifejtette, hogy a XXI. cikk (1) bekezdéséből levezetett egészséges környezethez való jog biztosítása és érvényesítése szolgálja a P) cikk (1) bekezdésében megfogalmazott államcél elérését.

⁵⁸ Ibid. 86–87.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid. 26.

⁶¹ 16/2015. (VI. 5.) AB határozat Indokolás [109].

Az egészséges környezet már elért védettségi szintjének, mint eredménynek a fenntartása biztosítja ezen államcél teljesítését és az egészséges környezethez való alapjog érvényesítését.⁶²

Az Alaptörvény XX. cikk (2) bekezdése szerint az egészséghez való „jog érvényesülését Magyarország genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdasággal, az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosításával, a munkavédelem és az egészségügyi ellátás megszervezésével, a sportolás és a rendszeres testedzés támogatásával, valamint a környezet védelmének biztosításával segíti elő.” Ez a rendelkezés a víz, illetve az élelmiszer tekintetében az állam kötelezettségét állapítja meg, a jelenlegi gyakorlat és kormányzati célkitűzések szerint egy viszonylag kézzelfogható szolgáltatás (a vízkészletek egyik környezeti szolgáltatása, az ivóvíz) nyújtása, illetőleg egy termékcsoporthoz forgalmazásának biztonsága (az élelmiszerek biztonságára irányuló szabályozás, intézményrendszer kiépítése) körében. Ezen elvárások nem első sorban a környezet védelmére vonatkoznak, azonban ezeknek is vannak környezetvédelmi vonatkozásaik.⁶³

A rendelkezés összefüggésbe hozható Magyarország nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeivel, tehát az egészséghez való jog intézményvédelmi oldalaként megjeleníti az élelemhez és a vízhez való jogot. A megfelelő mennyiségű és minőségű élelemhez és az ivóvízhez való jog már a második generációs alapjogok alapokmányában, az 1966-os Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában is megjelenik explicit módon. Másrésztől Magyarország a GMO-mentes alkotmányjogi státuszával az európai unió szinten favorizált GMO-mentességért folytatott harc úttörőjévé vált, ugyanis hazánkon kívül eddig csak Ecuador 2008-ban elfogadott új alkotmánya rögzíti expressis verbis a genetikailag módosított organizmusok tilalmát.⁶⁴

Az alapjogok alaptörvényi szintű rögzítése sokkal szélesebb körű, mint a korábbi Alkotmány alapjogi katalógusa. Az Alaptörvényé újszerű szempontokat is rögzít, így rendelkezik arról, hogy aki a környezetben kárt okoz, köteles azt (a törvényben meghatározottak szerint) helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.⁶⁵ Ez a szennyező fizet elve. Az Alaptörvény szól arról is, hogy elhelyezés céljából tilos Magyarország területére szennyező hulladékot behozni.⁶⁶

Az Alaptörvény XXI. cikk (1) bekezdése alapján „Magyarország elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez”. Ez a bekezdés a korábbi Alkotmány

⁶² PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 419.

⁶³ FODOR 2015, 111.

⁶⁴ CSINK – T. KOVÁCS 2013, 50–51.

⁶⁵ TRÓCSÁNYI 2014, 33.

⁶⁶ Ibid.

szövegével tartalmilag azonos. A szennyező fizet elve mint alapelv az OECD és az Európai Unió által alkalmazott elvként is megjelenik.⁶⁷

A szennyező fizet elvet 1972-ben az OECD dolgozta ki, majd onnan került a stockholmi nyilatkozatba, az OECD-tagállamok jogába és az EUMSZ 192. cikkének 1. bekezdésébe. A nemzetközi környezeti jogban ezen alapvető szabály szerint a környezethasználat költségeit (a gazdasági tevékenység externáliáit) alapvetően a környezethasználónak kell viselnie. A döntéshozók ezt az elvet a szennyezés visszaszorítására és a környezet helyreállítására használhatják. Az elv alkalmazásával a szennyezőket arra ösztönzik, hogy igyekezzenek elkerülni a környezet károsítását, és amennyiben szennyezést okoznak, felelősségre vonják őket. A szennyezésből eredő költségeket is a szennyező, és nem az adófizető fedezi. Gazdasági szempontból ez a negatív környezeti externáliák internalizálását jelenti. Amikor a szennyezés költségeit a szennyezőre terhelik, az áruk és szolgáltatások ára megnő, mivel ezeket a költségeket is beleszámítják. Az alacsonyabb árak iránti fogyasztói preferencia ezért a gyártókat kevésbé szennyező termékek forgalmazására ösztönzik.⁶⁸

A szennyező fizet elvet 1972 óta fokozatosan egyre tágabb körben alkalmazzák. Az elv kezdetben kizárólag a szennyezésmegelőzéssel és a szennyezés megfékezésével kapcsolatos költségekre összpontosított, később viszont kiterjesztették a hatóságok által a szennyezőanyag-kibocsátás kezelésére hozott intézkedések költségeire is. Az elvet később a környezeti felelősségre is kiterjesztették, amelynek értelmében a szennyezőknek kell fizetnie az általuk okozott környezeti károkért, függetlenül attól, hogy a kárt okozó szennyezés a jogszabályi határértékek alatt maradt-e (megengedett fennmaradó szennyezés), illetve véletlenül következett-e be.

1992-ben az ENSZ környezetről és fejlődésről szóló nyilatkozata (közismert nevén a Riói Nyilatkozat) a szennyező fizet elvet a jövőbeli fenntartható fejlődés 27 vezérelve közé sorolta.

Az EU-hoz kapcsolódva a szennyező fizet elve a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) égisze alatt, 1972-ben egy gazdasági (mintsem környezetjogi) elvként került elfogadásra, amelynek értelmében *„a szennyezőnek kell viselnie a hatóságok által megállapított intézkedések azon költségeit, amelyek a környezet elfogadható állapotban történő megőrzését célozza. Más szavakkal, az ilyen intézkedések költségének meg kell jelennie azon áruk vagy szolgáltatások árában, amelyek a termelés vagy fogyasztás során a szennyezést okozzák. Ezekhez az intézkedésekhez nem társulhatnak támogatások, amelyek jelentős torzulást okozhatnak a nemzetközi kereskedelemben*

⁶⁷ GÁVA – SMUK – TÉGLÁSI 2017, 35.

⁶⁸ JAN H. JANS – HANS H. B. VEDDER: *European Environmental Law*. Netherlands, Europa Law Pub, 2008.

1. ábra: A szennyező fizet elv szélesebb körű alkalmazása. Európai Számvevőszék.
The Polluter Pays Principle: Inconsistent application across EU environmental policies and actions. Special Report 12/2021. 7.

és befektetésben.”⁶⁹ A szennyező fizet elve a környezeti források elérhetőségének korlátozottságára utal, amely szűkös jelleget a termelési folyamatokban is figyelembe kell venni annak érdekében, hogy azt a piac is híven tudja tükrözni.

A szennyező fizet elv az uniós környezetvédelmi politika egyik meghatározó elve. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 191. cikkének (2) bekezdése szerint az Unió környezetpolitikája „[...] az elővigyázatosság és a megelőzés elvén, a környezeti károk elsődlegesen a forrásuknál történő elhárításának elvén, valamint a »szennyező fizet«-elven alapul”. Az uniós szakpolitikáknak a környezetvédelmen kívüli területeken, mint például a közlekedési, a halászati vagy a mezőgazdasági politika esetében történő végrehajtása során az uniós jogalkotókat nem köti ez az elv, még akkor sem, ha azoknak jelentős környezeti hatásuk lehet.⁷⁰

Az Európai Bizottság felelős a szennyező fizet elven alapuló környezetvédelmi jogszabályokra vonatkozó javaslatok kidolgozásáért, a tagállamok pedig

⁶⁹ ESZTER LILLA SERES: The question of compliance with the polluter-pays principle and State aid rules within the European Emission Trading Scheme. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 2016 (21), 63–77.

⁷⁰ Európai Számvevőszék. The Polluter Pays Principle: Inconsistent application across EU environmental policies and actions. Special Report, 12/2021. https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/sr21_12/sr_polluter_pays_principle_hu.pdf.

Szabályozás és felügyelet

- Engedélyezési eljárások
- Tilalmak
- Kibocsátási határértékek
- Közigazgatási rendelkezések és szankciók

céljuk a környezetszennyezés forrásnál történő csökkentése a következők révén: környezetvédelmi normák megállapítása, a szennyezés megfékezését és nyomon követését célzó rendszerek kötelező alkalmazásának bevezetése a kockázat csökkentése érdekében, bizonyos tevékenységek betiltása és egyes szennyező anyagok kibocsátásához felső határértékének megállapítása. A „szennyező fizet” elvet azért alkalmazzák, mert a szennyezőnek kell viselnie a szabályok betartásának költségeit.

Piaci alapú eszközök

- Támogatások / átvételi árak
- Adók, illetékek, díjak
- Forgalomképes engedélyek és kvóták
- Felelősségi szabályok

céljuk a környezetvédelmi célok rugalmas megvalósítása. Pénzügyi ösztönzőket vagy visszatartó erejű intézkedéseket alkalmaznak a szennyezők magatartásának befolyásolására azért, hogy a környezeti költségeket és előnyöket szerepeltetik a háztartások és a vállalkozások költségvetésében. Nem minden piaci alapú eszköz fogadható el uniós szinten: az adóztatás például elsődlegesen tagállami hatáskörbe tartozik.

Önkéntes megközelítések

- Önkéntes megállapodások
- Környezetközponitú irányítási rendszerek (pl. ISO 14001)
- Címkézés (pl. ökocímke, energiacímke)

ösztönözhetik a kevésbé szennyező termékeket vagy vállalkozásokat. Például a fogyasztók előnyben részesíthetik az „ökocímkével” ellátott termékeket, ami pedig arra ösztönzi a termelőket, hogy kevésbé szennyező termékeket gyártsanak.

2. ábra: Európai Számvevőszék. *The Polluter Pays Principle: Inconsistent application across EU environmental policies and actions. Special Report 12/2021. 9.*

az Európai Unió környezetvédelmi irányelveinek és rendeleteinek átültetéséért, alkalmazásáért és érvényesítéséért. Az Unió és a nemzeti jogalkotók különféle eszközökkel rendelkeznek a szennyező fizet elv alkalmazásához.

Az elmúlt évtizedekben az Európai Unió számos különféle környezetvédelmi jogszabályt fogadott el. A szakpolitikák olyan környezeti kérdéseket ölelnek fel, mint a biológiai sokféleség, az erdészet, a talaj- és földhasználat, a víz és a levegő. Más politikák kifejezetten a szennyezés forrásaira irányulnak, mint például a vegyi anyagokra, az ipari szennyezésre és a hulladéokra.

Az Alaptörvény ezzel az alapvető köteleességgel összefüggésben azonban érdemi mércét nem határoz meg, hanem a törvényre bízta annak megvalósítását.⁷¹ E körben a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény rendelkezéseinek van jelentősége.⁷²

Az Alaptörvény XXI. cikk (2) bekezdése értelmében „Aki a környezetben kárt okoz, köteles azt – törvényben meghatározottak szerint – helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.” Ez a norma a környezetjogi felelősség törvényi kereteire

⁷¹ JAKAB ANDRÁS: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, HVG–ORAC Kiadó, 2011, 222.

⁷² Ibid.

utal, ami a környezetjog alapelveihez kapcsolódik, nevezetesen a szennyező fizet elve, amelyet az Alaptörvény alkotmányi szintre emelt.⁷³

Szintén újdonság az Alaptörvény XXI. cikk (3) bekezdése, amelynek értelmében „Elhelyezés céljából tilos Magyarország területére szennyező hulladékot behozni.” A „tilos” kifejezésből az következik, hogy a bíróságok és a közigazgatási hatóságok által közvetlenül is alkalmazható, valódi normáról van szó.⁷⁴ Ez a szabály azonban csak olyan esetekre alkalmazható, amelyek összeegyeztethetők az Európai Unió jogának az áruk szabad mozgására vonatkozó derogációival.⁷⁵ A (2) bekezdés az (1) bekezdés szankciója, vagyis a környezeti károkozásért való felelősséget rögzíti. „Aki a környezetben kárt okoz, köteles azt – törvényben meghatározottak szerint – helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.” A környezethez való jog tehát egyrészt mindenkit megillető emberi jogként kerül deklarálásra, másrészt megjelenik az egyén felelőssége is a környezetvédelemmel [ideértve ez alatt az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdés által leírtakat is] összefüggésben.⁷⁶

A hulladékokkal kapcsolatos szabály⁷⁷ Európában példa nélküli, tartalmát tekintve pedig (mivel a hulladék az Európai Unióban árunak minősül) az áruk szabad mozgásának korlátozására irányuló előírás. Kötőerejét tekintve nem közvetlenül érvényesíthető, de a további jogalkotásra nézve irányadó.⁷⁸

Az Alkotmánybíróság a 3114/2016. (VI. 10.) határozatában kimondta, hogy az egészséges környezethez való jogot az állam objektív intézményvédelmi kötelezettsége körében köteles biztosítani, és az egyszer már elért környezetvédelmi szinttől való visszalépést az államnak szükségesség és arányosság tekintetében más alapvető jog érvényesülésével kell indokolnia.⁷⁹ Hangsúlyozta továbbá a testület, hogy „... az egészséges környezethez való jog védelmi tárgya azok az állam által befolyásolható külső jelenségek, amelyek közvetlenül alkalmasak arra, hogy az emberi egészségre valamilyen hatást gyakoroljanak, és amelyek állami szabályozása útján elérhetőek az Alaptörvény szabályozási céljai. A testi és lelki egészséghez való jog védelmi tárgya a polgárok testi épsége és jóléte. Bár a két alapjog védett tárgya eltérő, de azok szükségképpen összefüggenek, hiszen az egészséges környezethez való jogban esett sérelem részeként felmerülhet a testi és lelki egészséghez való jog korlátozása is. Ugyanakkor abban

⁷³ Ibid. 113.

⁷⁴ Ibid. 222.

⁷⁵ CSINK – T. KOVÁCS 2013, 53.

⁷⁶ GÁVA – SMUK – TÉGLÁSI 2017, 27.

⁷⁷ CSÁK CSILLA: A „szennyező fizet” elv értelmezése és alkalmazása a hulladékgazdálkodásban. *Miskolci Jogi Szemle*, 2014 (1), 16–32.

⁷⁸ FERDINANDY GÉZA: *A magyar alkotmány történelmi fejlődése*. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1906, 113.

⁷⁹ PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 419.

is közősek alkotmányjogi dogmatikai szempontból, hogy csak azok valós korlátozása veti fel az alapjogsérelem lehetőségét.”⁸⁰

4. ZÁRÓGONDOLATOK

„Amikor a környezetre vonatkozóan kockázatok merülnek fel, amelyek érintik a jelen- és a jövőbeli közjót, a helyzet megköveteli, hogy a döntések azoknak a lehetséges kockázatoknak és előnyöknek az egybevetésén alapuljanak, amelyeket az egyes lehetséges alternatív döntések magukkal hoznak” (Ferenc pápa: Laudato si’, 2015, 184. pont).

Környezetünk védelmének gondolata nem újkeletű, már a Bibliában is szerepelt erre vonatkozó utalás, mégis sosem volt még ennyire időszerű.⁸¹ A környezet és annak részeként a természeti környezet alkotmányos és törvények általi oltalma a modern társadalom szülötte. A XX. század közepe óta a környezetvédelem globálisan kiemelt jelentőségűvé vált. A fenntarthatóbb jövő kialakítása egyetemes fellépést igényel a gazdaságot, a társadalmat és a környezetet érintő negatív hatások hosszútávú veszélyeinek csökkentése és a változtatás szükségességének felismerése érdekében. A levegőszennyezés, a tiszta ivóvíz hiánya, a veszélyes termékek és hulladékok kereskedelme és ezek ártalmatlanítása, a talajerózió, a globális éghajlatváltozás és a biológiai sokféleség csökkenése széles körben igényt támasztanak megelőző és helyreállító intézkedésekre annak érdekében, hogy a természeti feltételek továbbra is kedvezőek maradjanak az élethez és az emberi jóléthez.⁸²

A jogi szabályozásnak fontos szerepe van a környezetvédelem fenntartásában és fejlesztésében, ezért több jogág is foglalkozik az ezzel kapcsolatos kérdésekkel. A természet és a környezet védelmének legfontosabb alapelveit jogrendszerünk alappillére, az Alaptörvény is tartalmazza.⁸³

Az Alaptörvény preambuluma deklarálja, hogy *„Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utónunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”*⁸⁴

Az Alaptörvény hatálybalépésével megjelent hazánkban alkotmányos szinten az egészséges környezet fenntartásának és megőrzésének elve. Az Alaptörvény P) cikke ugyanis kimondja, hogy *„A természeti erőforrások, különösen a termőföld,*

⁸⁰ 3114/2016. (VI. 10.) AB határozat Indokolás [49].

⁸¹ CZINE ÁGNES: A természeti erőforrások védelmének alkotmányossági kérdései. *Glossa Iuridica*, 2024 (1–2), 245.

⁸² PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 419–420.

⁸³ CZINE 2024, 245–246.

⁸⁴ Ibid. 246–247.

az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.”⁸⁵

Az Alaptörvény Q) cikk (1) bekezdése kifejezetten utal a fenntartható fejlődés követelményére, amelynek értelmében „Magyarország a béke és a biztonság megteremtése és megőrzése, valamint az emberiség fenntartható fejlődése érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával”.⁸⁶

A környezet védelmének alapjogi vetülete az Alaptörvény XX. és XXI. cikkében jelenik meg. A XX. cikk kimondja, hogy „Mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghöz.” E jog érvényesülését „Magyarország genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdasággal, az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosításával, a munkavédelem és az egészségügyi ellátás megszervezésével, a sportolás és a rendszeres testedzés támogatásával, valamint a környezet védelmének biztosításával segíti elő.” A XXI. cikk (1) bekezdése szerint „(1) Magyarország elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.”⁸⁷

Az egészséges környezethez való jog szabályozása nem az Alaptörvény nívuma, mivel azt már a korábbi Alkotmány is szabályozta az I. fejezetben, az Általános rendelkezések között. Az Alkotmány 18. §-a az Alaptörvény XXI. cikk (1) bekezdésével egyezően mondta ki, hogy a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez. Az Alkotmány szabályozásához képest ugyanakkor többletként jelenik meg az Alaptörvény XXI. cikkében a károkozó felelősségére való utalás a környezetben okozott kár esetén, valamint a szennyező hulladék országba való behozatalának tilalma. Így az Alaptörvény XXI. cikk (2) bekezdése értelmében: „Aki a környezetben kárt okoz, köteles azt – törvényben meghatározottak szerint – helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.” Az Alaptörvény ezzel a rendelkezéssel alkotmányos szintre emelte a „szennyező-fizet” elvét, amely szerint a környezeti károkozás esetén a károkozót helyreállítási kötelezettség terheli. Ez a rendelkezés nagy előrelépést jelent a korábbi Alkotmányhoz képest, mivel a szabály a környezet megóvásának mindenki számára kötelező, konkrét kötelezettségeit deklarálja.⁸⁸

Az Alaptörvény [különösen annak P) cikk (1) bekezdése] a természeti erőforrásokat (külön is nevesítve az erdőket és a biológiai sokféleséget) a nemzet közös örökségének tekinti, amelynek „védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való

⁸⁵ FAZEKAS FANNI: Hatékony-e a vadon élő állatokra vonatkozó jogi szabályozás Magyarországon? *Miskolci Jogtudó*, 2023 (1), 11–22.

⁸⁶ CZINE 2024, 246–247.

⁸⁷ Ibid. 246–247.

⁸⁸ Ibid.

megőrzése az állam és mindenki kötelessége”.⁸⁹ Az Alkotmánybíróság a 16/2022. (VII. 14.) AB határozatában és a 17/2018. (X. 10.) AB határozatában is hangsúlyozta, hogy az egészséges környezethez való jog eltérő szemléletű jogvédelmet igényel, mint más alapjogok, amelynek az az oka, hogy a természet és a környezet védelmének elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indíthat meg. Az egészséges környezethez való jog védelme körében éppen ezért kiemelt szempont a védelem elért szintjének a fenntartása és a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele.⁹⁰

Az Alkotmánybíróság döntéseinek ezért az egyik legfontosabb üzenete, hogy a jelen generációt három fő kötelezettség terheli: a választás lehetőségének megőrzése, a minőség megőrzése és a hozzáférés lehetőségének biztosítása. Ez a követelményrendszer lényegében azt kívánja biztosítani, hogy a jelenkor döntései a későbbi generációkat ne állítsák kényszerpályára, és a természeti környezetet legalább olyan állapotban adjuk át a jövő nemzedékek számára, mint ahogy azt az elmúlt nemzedékektől kaptuk.⁹¹

A jelen kor társadalmának, és minden tagjának tehát alkotmányos kötelezettsége, hogy esélyt teremtsen arra, hogy a jövő nemzedéke is egészséges, a megfelelő emberi létet biztosítani képes környezetben élhessen.

Véleményem szerint hazánkban a környezetvédelmi alapkérdések szabályozása megfelel a nemzetközi és uniós irányvonalaknak. A 2011. december 31. napjáig hatályos Alkotmány is tartalmazott már az egészséges környezethez való joggal kapcsolatos rendelkezést, amelyet az Alkotmánybíróság gyakorlata értelmezett és töltött ki tartalommal. Egyúttal szigorú alkotmányos követelményt is állapított meg a jogalkotó számára, mint például a visszalépés tilalmát. Az Alaptörvény megerősítette a környezethez való jog, illetve a környezet védelmének alkotmányos alapjait, kiegészítve az Alkotmány korábbi szabályait.⁹²

Az alkotmánybírósági döntések a további szabályozás megalkotásának és a szabályozási tárgykörök lehatárolásának vizsgálata szempontjából előremutatóak a joggyakorlat és a jogtudomány számára egyaránt.⁹³

Végző konklúzióként rögzíthető, hogy az Alkotmánybíróság kialakult környezetvédelmi szemlélete élő joggá fejlődött, az Alkotmány és a jogalkotás szerves része lett, egyúttal megkövetelve azt, hogy kiemelkedő fontossággal szerepeljen a későbbi joggyakorlat fejlődésében, valamint a további jogalkotás során is.

⁸⁹ FAZEKAS 2023, 11–22.

⁹⁰ CZINE 2024, 248.

⁹¹ CZINE ÁGNES: A természet és a környezet védelme az Alaptörvényben. In: DOMOKOS ANDREA (szerk.): *A természet, környezet büntetőjogi védelme*. Budapest, KRE ÁJK, 2022, 11–12.

⁹² PAULOVICS – JÁMBOR 2021, 420.

⁹³ CSÁK CSILLA: A földforgalmi szabályozás alkotmányossági kérdései. *Agrár- és Környezetjog*, 2018 (24), 29.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAJOR RIA: A környezethez való jog dogmatikája. *Sectio Juridica et Politica*, 2007 (1).
- BAKÁCS TIBOR: Glosszák az Alkotmány, a környezetjog és a jogalkotás köréből. *Magyar Jog*, 1995 (5).
- BÁNDI GYULA: A jövő nemzedék védelmének egyes jogi eszközei. *Iustum Aequum Salutare*, 2024 (1).
- BÁNDI GYULA: A környezethez való jog aktualitása. *Rendészeti Szemle*, 2009 (1).
- BÁNDI GYULA: A társadalmi részvétel és előfelvételei a környezetvédelemben. *Jogállam*, 1994 (3–4).
- BÁNDI GYULA: A visszalépés tilalma és a környezetvédelem. In: GELLÉN KLÁRA (szerk.): *Honori et virtuti: Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017.
- BÁNDI GYULA: *Környezetjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- BÁNDI GYULA: *Környezetjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.
- BÁNDI GYULA: *Környezetvédelmi jogesetek és szakértői tevékenység*. Budapest, KJK-KERSZÖV, 2001.
- BUDAY-SÁNTHA ATTILA: *Környezetgazdálkodás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.
- CZINE ÁGNES: A természet és a környezet védelme az Alaptörvényben. In: DOMOKOS ANDREA (szerk.): *A természet, környezet büntetőjogi védelme*. Budapest, KRE ÁJK, 2022.
- CZINE ÁGNES: A természeti erőforrások védelmének alkotmányossági kérdései. *Glossa Iuridica*, 2024 (1–2).
- CSÁK CSILLA: A „szennyező fizet” elv értelmezése és alkalmazása a hulladékgazdálkodásban. *Miskolci jogi Szemle*, 2014 (1).
- CSÁK CSILLA: A földforgalmi szabályozás alkotmányossági kérdései. *Agrár- és Környezetjog*, 2018 (24).
- CSERVÁK CSABA: Az alapjogvédelem komplex intézményrendszere Magyarországon. *Pro Publico Bono*, 2015 (3).
- CSERVÁK CSABA: *Az ombudsmantól az Alkotmánybíróságig – Az alapvető jogok védelmének rendszere*. Budapest, Licium-Art, 2013.
- CSINK LÓRÁNT – T. KOVÁCS JÚLIA: Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 2013 (4).
- FARKAS HENRIETTA REGINA: A környezethez való jog az Alaptörvény P) cikkének tükrében. *Közjogi Szemle*, 2017 (1).
- FAZEKAS FANNI: Hatékony-e a vadon élő állatokra vonatkozó jogi szabályozás Magyarországon? *Miskolci Jogtudó*, 2023 (1).
- FERDINANDY GÉZA: *A magyar alkotmány történelmi fejlődése*. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1906.

- FODOR LÁSZLÓ: A környezethez való jog dogmatikája napjaink kihívásai tükrében. *Miskolci Jogi Szemle*, 2007 (1).
- FODOR LÁSZLÓ: A víz az Alaptörvény környezeti értékrendjében. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica*, 2013 (31).
- FODOR LÁSZLÓ: *Környezetjog*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- FODOR LÁSZLÓ: *Környezetvédelem az Alkotmányban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.
- GÁVA KRISZTIÁN – SMUK PÉTER – TÉGLÁSI ANDRÁS: *Az Alaptörvény értékei. Értékkatalógus*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017.
- HÁGER TAMÁS: A környezet alkotmányos és büntetőjogi védelme, különös tekintettel a vizek élővilágának oltalmára. *Büntetőjogi Szemle*, 2016 (1–2).
- JAKAB ANDRÁS: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, HVG–ORAC Kiadó, 2011.
- JÁMBOR ADRIENN: A műemlékvédelem, mint az egészséges környezethez való alapvető jog intézményvédelmi garanciáinak egyik pillére. *Multidiszciplináris Tudományok – A Miskolci Egyetem intelligens szakosodást segítő intézményfejlesztéséhez kapcsolódó különszám*. 2021 (2).
- JAN H. JANS – HANS H. B. VEDDER: *European Environmental Law*. Netherlands, Europa Law Pub, 2008.
- KECSKÉS GÁBOR: A fenntartható fejlődés, mint alkotmányos érték és államcél. *Jog, Állam, Politika: Jog- és Politikatudományi folyóirat*, 2022 (2).
- OLAJOS ISTVÁN: A természeti védettség alatt álló területek speciális kezelői joga, és a visszalépés tilalmának elve, valamint a tulajdonosi joggyakorlás jogának ütközése az állami tulajdonú területek kezelése kapcsán. *Agrár és Környezetjog*, 2018 (25).
- PAULOVICS ANITA – JÁMBOR ADRIENN: A környezetvédelem alkotmányjogi alapjai. *Miskolci Jogi Szemle*, 2021 (5).
- ANIKÓ RAISZ: A Constitution's Environment, Environment in the Constitution–Process and Background of the New Hungarian Constitution. *Est Europa–La Revue*, 2012 (1).
- ESZTER LILLA SERES: The question of compliance with the polluter-pays principle and State aid rules within the European Emission Trading Scheme. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 2016 (21).
- SÓLYOM LÁSZLÓ: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: Az ombudsman „alapjog értelmezése” és „normakontrollja”. *Fundamentum*, 2001 (2).
- SOMODY BERNADETTE: A húszéves országgyűlési biztosi intézmény: ki nem használt lehetőség. *Új Magyar Közigazgatás*, 2009 (2).
- SOMODY BERNADETTE: Az alapjogvédelem a bírászkodáson túl. *Fundamentum*, 2010 (2).
- SOMODY BERNADETTE: Hol húzódnak az ombudsman alapjog-értelmezésének határai? *Jogtudományi Közlöny*, 2004 (10).

TÉGLÁ SINÉ KOVÁCS JÚLIA – TÉGLÁSI ANDRÁS: „Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit”. A Nemzeti hitvallás környezet- és természetvédelmi tárgyú rendelkezései. In: PATYI ANDRÁS (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás*. Budapest, Dialóg Campus, 2019.

TIM HAYWARD: *Constitutional Environmental Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: *Az alkotmányozás dilemmái*. Budapest, HVG-ORAC Kiadó, 2014.

VARGA ZS. ANDRÁS: *Ombudsmanok Magyarországon*. Budapest, Rejtjel, 2004.

VETTER SZILVIA: *Állatvédelmi jog*. Budapest, L'Harmattan, 2024.

Európai Számvevőszék. The Polluter Pays Principle: Inconsistent application across EU environmental policies and actions. Special Report, 12/2021. https://www.ea.europa.eu/lists/ecadocuments/sr21_12/sr_polluter_pays_principle_hu.pdf.